

ЖКНІВ

Кол

ISSN 0208-0710

12. 1988

hrushchovsky.nbuv.gov.ua

ЩОМІСЯЧНИЙ
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ
ТА КИЇВСЬКОЇ
ПИСЬМЕННИЦЬКОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ

Видається з 1983 року

Головний редактор
П. М. ПЕРЕБИЙНІС

Редакційна колегія:
О. О. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ
(відповідальний секретар),
М. С. ВІНГРАНОВСЬКИЙ,
Є. П. ГУЦАЛО,
В. Г. ДРОЗД,
М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ,
П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
Л. Ю. КОПАНЬ
(заступник
головного редактора),
В. І. МИХАЙЛОВСЬКИЙ,
Д. О. МІЩЕНКО,
Ю. М. МУШКЕТІК,
П. І. ОСАДЧУК,
Д. В. ПАВЛИЧКО,
Ю. О. СЕРДЮК,
О. О. СИЗОНЕНКО,
Ю. М. ЩЕРБАК

Редакція:
П. П. Засенко,
А. С. Камінчук,
В. Г. Решетилів,
М. Б. Славинський,
В. Ф. Баранов,
Л. І. Брюховецька,
Г. Г. Кияшко,
О. М. Костюк,
Н. І. Поклад

Художній редактор
В. П. Васильєв
Технічний редактор
С. Н. Старощук
Коректори
Н. О. Кончаківська,
Л. Г. Філіпченко

КИЇВ
Видавництво
«РАДЯНСЬКИЙ
ПИСЬМЕННИК»

З М І С Т

ПУБЛІЦИСТИКА

- Письменницька анкета**
3 *Роговий Феодосій. ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ. ГЛАСНІСТЬ. ЛІТЕРАТУРА*
108 *З історії ВЧК на Україні*
Коломієць Петро. ПЕРЕВЕРТНІ

ПРОЗА

- 11 *Баранов Віктор. ПРЕЗЕНТ ДЛЯ ДИРЕКТОРА. Сатиричний роман. Закінчення*
116 *З літературної спадщини*
Грушевський Михайло. СПОМИНИ

ПОЕЗІЯ

- 77 *З літературної спадщини*
Сосюра Володимир. МАЗЕПА. Поема

КРИТИКА

- 140 *Барабаш Юрій. ІВАН МАЗЕПА — ЩЕ ОДНА ЛІТЕРАТУРНА ВЕРСІЯ. Про поему Володимира Сосюри «Мазепа»*
150 *Веркалець Михайло. «ВИСЛОВИВ СВОЮ ЗАПОВІТНУ МРІЮ...» До 150-річчя народження І. Нечуя-Левицького*
152 *Діалог. ЛИСТИ НАШИХ ЧИТАЧІВ*

МИСТЕЦТВО

- У майстерні художника*
154 *Брюховецька Лариса. СОНЯЧНА СИЛА ЖИВОПISY ОЛЕКСАНДРА СЕМЕРНІ*
157 *Зміст журналу «Київ» за 1988 рік.*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

Мої давніші колекціонерські інтереси за сей час, як я вище сказав, все більше простигали, слабли. Я став гарячим бібліофілом, прихильником і аматором літератури. Я всяко щадив свої гроші, видавані мені батьком кожного разу, як я виїздив з дому, щоб купувати собі щось цінне, вертаючи додому, й привезти собі таким чином лектуру на вакації й маленький прибуток до своєї бібліотеки. Грошей сих не було у мене багато. Хоч матеріальне становище нашої сім'ї за сей час значно покращало і батько мав змогу робити деякі ощадності, проте у нього залишалась звичка, вихована тісними обставинами його молодості, і він почасти свідомо старавсь привчити нас, дітей, обходитись можливо якменшими засобами, почасти й несвідомо передавав своїм прикладом. У мене на все життя залишились деякі звички бідноти, хоч я сам не зазнавав біди, в тім роді, як ощаджування у видатках, в з'їданню всього положеного на мій таріль, поданої мені порції і т. ін. Батько вимірював мені гроші на те, що він уважав потрібним, і не додавав до того якоїсь надвишки на трати довірливі, в результаті я власне не тратив грошей на те, що вважав мені потрібним батько (напр[иклад], снідання), і складав їх на те, на що не діставав їх. В сім часі я тратив сім'ї ощадності на книжки, котрі знаходив на базарі у антикварів і в книгарнях. На жаль, і антиквари, і книгарі в тодішнім Тифлісі були дуже убогі. Першою книжкою, яку я собі купив за сі гроші ощаджені, ідучи додому на перше різдво, була історія Нікльбі Діккенса — доволі малоінтересна книжка була куплена мною тому, що її не було в гімназійній бібліотеці. Дальші мої купна були більш раціональні. Я купив собі твори Лермонтова і Байрона в російськ[ом] перекладі. Пізніших покупок не вичисляю, вони втрачали значення тому, що мені вдалося добитися від батька, щоб він випишував щороку потрохи книжок додому.

У першій році побуту в гімназії я не міг користатися з гімназійної бібліотеки так, як би мені хотілось. Насамперед, вона була відчинена тільки в деяких годинах: поки я вчивсь музики, я міг бувати в читальні тільки від год[ини] 7 до 8 і від 9 до 10 вечора; в свята вона була зачинена — се було найбільш обидно. До репетиційної зали книжок з читальні теж не можна було брати. Крім того, бібліотекар і його помічники, що видавали книги, вели свого рода цензуру і мені як третьокласникові, доволі щуплого виду, не хотіли давати справжньої белетристики, давали щонайбільш півдитячу. Тому першого року я був засуджений читати Верна, Вальтер Скотта і Купера в перерібках для дітей, а що найвище Діккенса. Розуміється, се теж було цікаво, але не вдовольняло мене. Добувати книжки збоку не було дуже звідки. Я вже сказав, що літературні інтереси в нашій класі були розвинені дуже слабко. Згодом на поміч мені прийшов пізніший мій приятель Володя Ямпольський, що став приносити мені книжки з бібліотеки інтендантського округу, де белетристичний відділ (російськ[ий]) був доволі порядний. Але під той час я собі готовив ближчий приступ до гімназійної бібліотеки.

Практика була така, що фактичним бібліотекарем являвся хто-небудь з помічників вихователя або надзирателів, він видавав і приймав книги, але

в безпосереднім нагляді за читальною за нею і в інших чинностях поза сею функцією його виручали старші ученики — коли я був в класі третій, се були ученики четвертої класи; дехто з них в четвертій класі застряг, я їх догонив, і попри них сам [в]війшов в число таких помічників бібліотекаря. Се давало різні привілеїї. Насамперед можна було входити до читальної зали й поза годинами, особливо важно було, що можна було заходити й, замкнувшись там, читати в святя. Можна було краще зазнайомитись з складом бібліотеки, знати, що в ній єсть, і свобідніше вибирати собі книги. Була ще та вигода, що такі помічники бібліотекаря вибороли собі фактичне право під час богослуження стояти не в церкві, а в бібліотеці, для нагляду за порядком, за ілюстрованими виданнями, виложеними в бібліотеці, тощо. Се давало деяку пільгу в відбуванні церковної повинності, не треба було «строїтись» в парах, можна було вийти з церкви покурить. З часом же вийшло так, що ті бібліотекарі з надзирателів переставали сповняти свої функції, і ученики-помічники заступали їх в виданню і в відбиранню книжок, могли тим часом брати собі книги, розглядатися в шафах і т. д. Каталогів не було, так що се було важно. Скільки знаю, ці помічники не надуживали, сих можливостей, не розкрадали книжок, що найбільше — брали їх часом до репетиційної залі, до клас, і від сього кінець-кінцем дуже потерпіли лексикони, подаровані гімназійній бібліотеці синами намісника, з їх великокняжими коронами й ініціалами, на пам'ять того, що вони складали матуру при тифліській гімназії. Вони лежали в бібліотеці, між виставними книгами, і за недостатчею лексиконів, котрих гімназійне начальство чомусь не вважало потрібним нам давати для занять, хоч вони були неминучо потрібні при читанню авторів в старших класах, ці лексикони стали мандрувати все частіше до класи і нарешті перенеслись туди на постійний побут. Можна собі представити, що сталось з ними після кількамісячного пробутку, а також і уявити собі скандал і переляк добродія інспектора, коли він побачив, що зробилось з сими «височайшими» дарунками. Варто було подивитись. І, мабуть, з перестрашу, щоб така профанація не набрала розголосу, сю справу покрито, і класі нашій не було за се ніяких особливих неприємностей.

Так от, кажу, з четвертої класи, і що далі, то більше, я став господарем у бібліотеці — міг провадити вільні часи в тиші і самоті читальної зали, міг брати книжки, міг користуватись ними під час годин репетицій, коли мав час, в столовій і навіть у класі ухитрявся потихеньку читати. Бібліотека була доволі занедбана, багато книжок було розгублено, на нових письменників не звертано уваги, книжки наукові також, видно, не в голові було кому-небудь спроваджувати. Я доповняв свою лектуру в тім, що бракувало в гімназійній бібліотеці, з інших джерел; а згодом, як далі оповім, став систематично спроваджувати книги додому від московських і київських книгарів. В сім часі мене чарувала белетристика, особливо романтично і громадсько закрашена. Тургенев в тих роках чи не був моїм найбільш улюбленим письменником; його ідеалізовані шукачі правди життя поривали мою душу, а від чарівних, чистих і благородних образів молодих дівчат і жінок — «Ася», «Первая любовь», «Вешние воды», «Накануне», «Дворянское гнездо» — серце моє наповнялось солодким тремтінням. З західноєвропейських письменників читав я з особливо великою насолодою Доде. Проповідь натуралізму, піднята тоді з великим шумом Золя, мене дуже інтересувала, я читав його «Паризькі листи», де він проповідував свої принципи, читав його безконечних Ругон-Макарів, але се мене не захоплювало — я студіював сю нову лектуру, але вона мене не чарувала. З приємністю зате читав Шпільгагена — його політичні борді й мрійники захоплювали мене: «Im Reih und Glied»¹ (в російськім перекладі названий «Один в поле не воин») зоставсь одною з найлюбіших моїх книжок.

Дуже вабила мене українська література і українознавство, але в сій сфері гімназійна бібліотека не могла мені дати багато. Українських письменників не було, розуміється; були тільки збірники пісень Максимовича і Метлинського, котрі я читав дуже пильно, і думу про Самійла Кішку переписав собі можливо каліграфічно в осібнім зошиті. Взявсь до читання «Історії Малоросії» Маркевича — написана доволі гарно перша глава його мені подобалась, але історії гетьманів, зроблені по «Історії Русів» дуже баламутно, зоставили по собі тільки вражіння великої замішанини. Приємніша була «Історія Нової

Січі» Скальковського, з уривками пісень, з котрих одначе мені вже й тоді просвічувала непорядність декотрих. Дуже приємно було читати розділи про українську літературу в хрестоматії «Поезія слов'ян» Гербеля — вона трактувалась тут як справжня література, і се страшенно мене тишило по тодішніх часах. Про іншу лектуру з українознавства скажу потім².

XXXIII

На переході моїм з четвертої класи до п'ятої, коли мені кінчився п'ятнадцятий рік, сім'я наша пережила тяжке нещастя, яке³ оповило смутком наше життя, можна сказати — тінь сього нещастя не зійшла з нього вже потім ніколи.

На великодніх святах 1882 року, коли я був дома, захорувала сестричка Марія, найменша з дітей, на другім році життя; була то скарлатина, здається, я лишив її хворою; і вона за кілька тижнів потім померла. За нею захорували два менші брати Федір і Захарій, на дифтерію, і, не вважаючи на всі зусилля, їх теж не вдалося відрятувати. Протягом одного місяця — квітня-травня — вмерло трое! Зісталось нас трьох з дітей — я з сестрою і п'ятий з ряду Олександр, що мав тоді чотири роки. Яку страшну муку пережили мої батьки, особливо мати, не можна того й сказати! Я вже згадував попереду, як розвинені були в нашій сім'ї і сублімовані⁴ до справжньої релігії фамілії родинні почуття. Протягом ряду літ, від смерті бабки Марії, смерть не заглядала до нашої хати: можна сказати — наша сім'я ще не знала її зовсім, бо бабка була далекою людиною, яка [в]ійшла до неї на кілька місяців тільки дожити віку. Тепер смерть пройшла посеред нас, як біблійний ангел з мечем і витяла всіх, кого стріла на своїй дорозі. Ми не могли стямитися з жалю і гніву на таку страшну немилосердність долі. Мені не написали всього, щоб не смутити на чужині. Але коли я приїхав щось у два тижні по смерті останнього з небіжчиків, побачив батька і матір, їх постави і лиця, сі наново вибілені для дезинфекції стіни, з запахом ліків, малого брата, що тулився коло батьків, обминений смертю, мене обхопив такий тяжкий невимовний жаль, що я роздер би небо своїм плечем, коли б дав йому волю. Ніколи не мав я відваги навіть розпитати батька чи матір в подробицях про недугу і смерть сестри і братів — змусити їх переживати ще раз се все і переживати самому з ними разом. Років три-чотири пізніше, почавши писати, я попробував представити образ такого спустошення родини в оповіданні, названім мною «Остання кутя»; воно лишилось недрукованим, не маю його копії і не можу оцінити, наскільки я потрапив віддати отсі почуття спустошення життя, викликані такою раптовою громадною утратою. Я відчував їх незвичайно живо тоді, і навіть тепер вони часами повертаються до мене і наповняють мене почуттями жалю і вини перед одшедами, що обіймало мене тоді. З незвичайною, гостро болючою, підвищеною гіперболічною яскравістю вставали в пам'яті всі моменти, коли я чим-небудь скривдив сих менших або просто не виявив їм всеї любові, котру вони повинні були прийняти, так би сказати, в конденсованій, сублімованій формі з огляду на недовге, вимірене їм життя. Всякі ситуації, коли я використовував свою перевагу старшого, засоби віку і більшого розвитку — особливо супроти найстаршого з них, Захарія, особливо мені близького. Який се був милий, добрий, ласкавий хлопчик, які незвичайно теплі почуття зв'язували нас. Як я любив його і він мене. В момент смерті йому було 10 літ, се вже була вповні свідомо людина, батько почав уже його вчити латинської мови з того самого Кюнера, що вчив колись я. Між нами було без малого шість років різниці, він, як то говориться, вступав в мої сліди. З яким тихим ентузіазмом він вітав мене в перший мій приїзд з гімназії: ніколи ми досі не розлучались. В таких відносинах між старшим і меншим братом буває стільки любові і ніжності, не менше ніж [між] батьками і дітьми. При моїй схильності до підвищеної чутливості пам'ять про них була невимовно солодка — і zarazом невимовно болюча.

Мати моя при своїй незвичайній вразливості і чутливості та природженім нахилі до меланхолії була цілком зламана сими страшними переживаннями і властиво так і не вийшла з них. При своїй замкненій в собі вдачі вона не ділилася своїм горем ні з нами, ні з чужими, і воно тим більше з'їдало її. Взагалі в Владикавказі, як я вже сказав, вона чула себе якось сирітливо, не прижилась

тут і тужила за старими зв'язками, за тими скромними втіхами своєї смиренної і покірної душі, які знаходила в Ставрополі; тепер вона ще гірше замкнулася в собі, відійшла від життя, стратила до нього всякий смак: мало розмовляла, постилась, молилась, хиріла і кашляла.

Батько — більш життєво сильний і відпорний на гримаси долі, оплакавши одшведших, заходився утверждати життя помилуваних долею. Він зараз же взяв відпустку і рішив зробити більшу, ніж коли, подоріж — щоб побачитися з ріднею і розвіяти тяжкі переживання. Поїхали насамперед до Москви: батько надумав перенести туди друк свого слов'янського підручника, що знаходив все більший попит по школах. У попередніх роках він друкував його в Київській лаврській друкарні, але та стала все дорожчою і тяжчою на замовлення, і він постановив перенести друк до Москви. Згодив друкарню Волчанинова і мав тепер нагоду приглянутись її роботі на місці. Спинився в старім «Метрополі», на місці теперішнього розкішного будинка, виставленому в нинішнім столітті — тоді се була досить скромна гостиниця. Оглядали ми Кремль, їздили до Сергієвої лаври; ходили трохи містом — погода була гаряча, суха, не сприятлива для таких прогулок. Брав мене й до друкарні, де я мав нагоду приглядатися друкарській процедурі. Потім поїхали до Сестренівки і до Капитонівки коло Черкас до молодшого батькового брата Ігнатія. В Сестренівці пожили з приємністю — в новій обстановці. Старе попівство згоріло, виставлено новий будинок, дерев'яний, просторніший, вигідніший, але вже без того етнографізму і романтичного архаїзму, що чарував мене давніше. І сама Сестренівка значно вилянула — і люде її, наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа. Ставки позамулювалися, риба переводилася, пасіка також. Рідли верби в «березі» і дерева в гайку. Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк — внуки і внучки, але між ними не було нікого, з ким б[и] мені довелось зжитися ближче. Околиця теж стратила багато з свого інтересу. Вас. Мих. Дашкевич лежав невилічно хорий, на божій дорозі, як то кажуть; страшно було подивитись, як зломила, знищила хвороба колись таку повну життя і її радості людину — се був сивий сухий старець, що не міг піднятися з постелі і скоро потім помер.

По українській лінії подоріж ся дала мені небагато, скільки можу пригадати. Пробував я купити українських книжок, але не трапив на відповідну книгарню, і, здається, вся добича моя сим разом обмежилася свіжо виданою «Луною», альманахом 1881 р.⁵, що викликав звісний маніфест Костомарова на тему української літератури для домашнього вжитку⁶, і збіркою статей про Шевченка, виданою Піскуновим.

Як найбільш цікаве, що пригадується мені, се за сеї подорожі відшукано останки колишньої татової бібліотеки, що лишилася тут, мабуть, іще з того часу, як він їхав до Холма: вона була зложена в величезній скрині в якійсь коморі і тепер виглянула на світ. Склад її дуже був різноманітний: фрагменти якоїсь старої шкільної бібліотеки XVIII віку — латинські граматики і різні старі друки XVI—XVIII в., російські журнали 1860-х років (найбільше «Русского слова»⁷, радикального місячника) і рукописний збірник «священного ієрея Даниїла Гирмана» з Богушкової слобідки коло Золотоноші першої чвертини XVIII віку. Я, розуміється, упрохав батька, щоб усі ці дорогоцінності забрати до Владикавказя; їх спаковано до скрині і відправлено. Прибула ся посылка вже без мене, і я тільки на різдво міг зайнятися розбором і студюванням сього матеріалу. Читав се «Русское слово» (сильно дефектні річники), старався зорієнтуватися в змісті тої старої латинської літератури, тішився оправами (деякі були дуже гарні і цікаві — прегарно захований фоліал «De ethicis philosophis» — про поганських філософів, якийсь протестантський катехізис з витисненими портретами Лютера і Меланхтона, котрим якийсь католицький варвар, на жаль, видряпав очі і зіпсував оправу), старими друками, була між ними навіть одна інкунабула, нецікава змістом — показчик до біблії, але імпульсивна своєю примітивною графікою, з розмальованими з руки великими літерами. Але, річ зрозуміла, найбільше займала мене та рукописна збірка — досить гарно захований рукопис в чвертку, в зеленій полотняній оправі, в котрій я розчитувався поволі, з залассям, переборюючи труднощі читання старої скорописі і старої мови.

На той час батько зробив мені дуже доречний дарунок, що мав великий

вплив на дальший напрям моїх інтересів: він виписав мені «Київську старину» за перший рік, 1882, і заперенумерував на наступний, 1883. Фундатором видавцем і першим редактором «Київської старини» був Феофан Гаврилович Лебединцев, холмський шеф мого батька; його дружина, з дому Григоровичів-Барських, була моя хрещена мама. Хоч особливо сердечних відносин у мого батька з Лебединцевим, здається, не було, але ворогами вони, видимо, теж не розійшлися. Довідавшись про видання «Київської старини», батькові, видно, скортіло підтримати видавництво колишнього «сослуживця», як тоді говорилося, він виписав при кінці 1882 р. повний річник і тим зробив мені величезну приємність, і, може, не передбачаючи того, витичив дорогою моїм дальшим заняттям. Я з заласям розчитувався в сім річнику; з насолодою прочитав програмову статтю Антоновича: «Киев, его судьба и значение в XIV—XVI вв.», його «Київських вїтїв Ходиків», різні рецензії, костомаровські писання, особливо його рецензію на «Не судилось» Старицького. З сього часу я міг уже назвати себе заочним учеником їх. Дуже до серця промовили мені «Печерські антики» Лескова з їх суто київським патріотизмом (між іншим, вони оповідали про батькового кузена Єфима Михайловича Ботвинського, характеристичну і незвичайно симпатичну людину в сій галереї), і т. ін.

Крім того, що сі книжки поглибили мої симпатії й інтереси до української старовини, вони вперше дали мені хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху, хоч фундатор «Київської старини» сам не був в ніякій мірі українським діячем, ані не мав заміру зробити її українофільським органом, а більш орієнтувався на офіційні погляди і вимоги — якийсь час годувався надією на субсидію від «Святїйшого синоду» — в інтересах охорони православної правовірності, — але ті співробітники з-поміж справжніх українських діячів, яких він постарався притягнути до свого журналу, щоб дати йому наукову марку — Костомаров, Антонович, Житецький, Ор. Левицький, В. Науменко, — фактично надали йому громадську українську марку, і ще перше ніж стати органом київської громади юридично (що сталося п'ять років пізніше), він уже з перших кроків своїх став таким органом фактично. А хоч вів сю громадську українофільську лінію дуже обережно (як взагалі дуже обережною в тих роках була сама та старша українська громада), але все-таки — хоч у формах спрощених (?) і зменшених, зведених до можливо елементарних і для уряду не обидних тез, вона все-таки відбивала українські жадання, вимагала пієтизму і пошанівку до місцевих форм життя, їх традицій, їх досліджування, а не ігнорування і нищення. Культура українського слова і українознавства, трактування літературних і наукових українських інтересів як політичних злочинів або інтелектуальних збочень, а нормальних і здорових проявів місцевого життя; сприятливе ставлення до нього, замість затушування і затоптування його чобітьми варягів-обрусителів «из внутренних губерний» — се була програма мінімум, здатна об'єднати дуже багатьох і для даного моменту дуже реальна. Се була програма Драгоманова 1870-х років, коли відложити на бік його політичні постулати поміркованого, але послідовного конституціоналізму. Для того часу, коли кадри школи, суду, церкви, адміністрації систематично заповнялися опричниками з «внутренних губерний», що діставали премію «за обрусеніє», а місцеві люди старались можливо глибше заховати всі оказательства свого прив'язання до місцевого життя, щоб не стратити права на заробіток на своїй батьківщині і не мандрувати за ним «до внутренних губерний» або до столиці, де їх «малоросійство» не служило їм чорною нотою, така скромна програма значила для місцевої інтелігенції дуже багато. Вона була передумовою всяких дальших національних і політичних постулатів; разом з романтичним народництвом й історичною романтикою, підхованою літературною лектурою, вона вперше дала мені якийсь громадський світогляд, можна сказати — національно-політичну програму, котрої мені доти бракувало. Що казати, не багато більше містилося в громадським і політичним світогляді тодішньої української інтелігенції, навіть таких головачів її, як Нечуй, Чубинський, Кониський,

Ор. Левицький, Горленко і т. ін. Тільки ліве, радикальне крило — Драгоманова, Ковалевського — відчувало хиби сього аполітизму.

1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання, на матеріалі і за вказівками «Київ[скої] старини». Роздумуючи над тим, як багато я завдячив її першим двом річникам, я скріплююся у вдячності і признанню громадським заслугам її фундаторів і керівників. Скільком поколінням українського громадянства протягом її перших двох десятиліть існування служила вона такою школою?! Тісною, малою школою, з уз[ь]кою програмою, з тісним світоглядом,— се правда. Хибою її, що вона була не вимушено здержливою, а тісновидою з переконання; що вона була аполітична не з страху юдейського, цензурно-адміністративно[го], а тому, що була противницею українства як політичної програми, що вона вважала потрібним оминати всякі напруження і конфлікти з урядом і адміністрацією, або навіть заходила часом «примирять з собою правительство» не з мотивів тактичних тільки, а з того переконання, що українство взагалі не повинно сходити з стежок офіційної благонадійності і особливо — не повинно зв'язуватися з революційним рухом, з його ворожим і презирливим трактуванням романтичного народництва і національних інтересів взагалі. Через те «Київ[ская] старина» в тих часах не підіймалася до ролі пригтовчої школи політичного українства, а, навпаки, бувала гальмом і перепоною на шляху до нього українським неофітам. Без сумніву, її настрої і директиви дуже сильно достроювались до того аполітичного, лояльного оточення, в якому я жив дома і в школі — не виводила мене з сих лояльних, поміркованих настроїв, додавала до них тільки різні елементи аполітичного українства. Треба пам'ятати, що ці часи — після смерті Олександра Другого — взагалі визначалися політичною депресією громадянства, відразу не тільки для політики терору, а взагалі всякої активної боротьби за визволення. Навколо мене не було людей, які б вказали на ненормальність таких настроїв, — на обов'язок її перемагати, з ними боротися; таких людей взагалі було дуже мало в тих часах і в тих сторонах. Мій світогляд формувався в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою. Культурно-наукові інтереси поглиблялись, я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст лишався досить плиткий.

Я ще мушу сказати кілька слів, яке значення мала для мене «Київська старина» як журнал. Вважаю взагалі, що журнал як дискусійна трибуна, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уяснення світогляду, для орієнтування в житті і культурнім чи науковім матеріалі. Ніякі популяризації, компендії, курси, хоч би як талановиті, не мож[уть] дати стільки для формування критичного почуття, здібності в добиранню матеріалу і його використуванню, зрозуміння завдань своїх як члена певного громадського колективу, як журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, щиро і послідовно відданий певним програмним завданням. Про «Київську старину» перших років можна було сказати, що вона «пила з невеликої, але своєї власної шклянки», і ся шклянка була досить чиста. У неї була неширока і неглибока, але ясна і принципіальна програма; вона служила її інтересам, а не якоїсь персональної кліки, се відчувалось, і я з приємністю розчитувався в ній тим більше, що взагалі не мав нагоди розчитуватися в сучасній журналістиці, а в мені був якийсь природжений журналістичний, публіцистичний нерв. Я незвичайно любив критику, особливо літературну (я вище зазначив, що, з недостатчею чогось іншого, історія літератури Галахова була одною з дуже милих мені книг!), залюбки читав всяку дискусійну, полемічну літературу, але сучасна журналістика не попадала мені до рук. Я читав «Вестник Европы» за 1860—1870-ті роки, буваючи у Климовського, з цікавістю читав критичні статті

«Русского слова», коли воно впало мені до рук в Сестренівці попереднього року, але сучасні журнали не давались ученикам в гімназії, а дома були тільки педагогічні. Дивно може здаватись, що така проста річ, як записатися в якій-небудь випозичальні, не приходила до голови ні мені, ні кому-небудь з мого оточення, а тим часом було так! Тільки два роки пізніше, [в]війшовши між учительські круги своєї гімназії, став я читати біжучу журналістику, славні російські «товсті журнали», що протягом цілого дореволюційного століття служили головною духовною стравою російської інтелігенції, можна сказати, головним культурним фактором її духовного і громадського життя.

Перші роки «Київ[ська] старина», за редакції Лебединцева, сильно відгонила духовною академією. І сам редактор, і цілий ряд ближчих співробітників вийшли з духовної школи, і тому журнал [мав] нахил з особливою увагою і замилюванням спинятися над питанням з церковної історії й історії духовної школи, матеріалами, які освітлювали боротьбу за віру і церкву. Ся боротьба в історичній традиції набрала такого значення, що взагалі всі ті, хто займалися українською історією, з невеликими виїмками людей настроєних принципово антиклерикально (як пок[і]йний Лазаревський) мали ухил в сей бік, часто навіть несвідомо. До сього прилучався офіційно рекомендований новіший курс боротьби з польщиною, підогрітий останнім польським повстанням. Наслідком того всього над журналом сеї першої редакції витала коли не хмара, то хмарка ерархічного сервілізму, підчеркнуте поважання перед ерархією, її, мовляв, культурними і національними заслугами — значно перебільшуваними, коли оцінювати сі заслуги об'єктивно і критично в загальній історичній перспективі. Але мене се не вражало. Я сам виріс серед людей духовної школи, твердо сидів в церковних поглядах, і тому хоч ся атмосфера була і для мене досить нудновата, але іншою я не дуже-то мав нагоду дихати і тому приймав і зносив її без протесту і опозиції. Пізніше, під впливом тої духовної кризи, в яку я попав, кінчаючи гімназію, я навіть силоміць нагинав себе, з поривів певного духовного «самоумерщвлення», під іго такої покори церковним ухилам, церковним темам — як я то пізніш скажу. Тепер же се не проявлялось в мені в формі такого примусу. Церковщина інтересувала мене не більше, ніж всяке інше знання, що вважалося обов'язковим, але так само не викликав в мені протесту офіціальний примат церковно-ерархічних тем в історії.

Головним нервом моїх історичних інтересів було письменство. В аспекті ще не пережитих слов'янофільських течій, підогрітих останньою «війною за визволення слов'ян», я вагався в дилемі — оперти сі свої літературні інтереси на історії, головно історії культури і громадського життя, очевидно, передусім українського, чи на слов'янській філології, слов'янській спільності і слов'янським відродженню. З великим зацікавленням і навіть пієтизмом прочитав я історію слов'янських літератур Пипіна і Спасовича (в першій виданню), слов'янська спільнота і слов'янські змагання до розбудження національного життя за поміччю ідей слов'янської солідарності, запомогання спільним слов'янським добром там, де бракувало власної національної традиції, викликало в мені захоплення; слов'янське братство виростало до чогось подібного до релігії і будило в мені емоції подібні до релігійних. Я носився з гадкою навчитися слов'янських мов і навіть одного разу звернувся до нашого інспектора Дрбоглава як єдиного «братушки» в нашій гімназії за порадою, як мені тих мов учитись і з чого починати; але з того нічого не вийшло, Дрбоглав нібито виявив симпатію до таких моїх слов'янських інтересів, але чи не вмів, чи не мав часу ними за[і]нятися; мав зо мною кілька розмов на слов'янські теми, а практичне кермування його звелось до того, що він порадив читати слов'янські переклади звісних мені книжок — на початок дав чеський переклад Жюль Вернові «Подорожі на місяць», котру я без словника і граматики поспробував погризти, але ні користі, ні інтересу ніякого з того не одержав і закинув сі плани.

Одночасно я розчитувався в писаннях Костомарова, але мушу признатись, що його описова, нарративна манера, дуже вихвалювана тодішньою критикою як високий взірець художньої історії, що підіймався до класичних творів

Амедея Т'єрі, не будила в мені ентузіазму. Розуміється, деякі дійсно художні місця не лишались в мені без відгомону, але до мого смаку більш підходили критично-аналітичні праці, також синтетичні характеристики, програмові, а не описові речі. Тому «Две русские народности», «Мысли о федеративном начале» захоплювали мене більше, ніж історія Хмельниччини або Руїни. Багато літ потім, коли я взявся до самостійної праці над історією козаччини, я зрозумів причини, чому описові роботи Костомарова лишали в мені враження скорше неприємне, ніж симпатичне — се була їх механічність і поверховість, небажання зостановитися над глибшими мотивами і причинами подій і ввести до них читача. Але синтетичні історично-публіцистичні праці Костомарова захоплювали мене як і попередні покоління читачів.

Археографічний, історико-побутовий матеріал, що в невеликих розмірах друкувався в «Київ[ській] старині», піддав мені нової охоти до розшифрування записної книги Д. Гирмана, що впала мені в руку в Сестренівці. Там були різдвяні і великодні вірші, замовляння на хвороби, лікарські рецепти, взірці для офіціальних паперів. Я надумав вибрати з того дещо цікавіше для «Київ[ської] старини». Переписав кілька взірців і післав з листо[м] до редакції, питаючись, чи схоче вона то надрукувати і на яких умовах. Розуміється, се останнє питання було не до речі, бо такого матеріалу, цілком безплатного, редакція мала скільки хоч, а на пункті гонорару Лебединцев був взагалі дуже ощадний і старався обходитися без нього, де можна. Я, розуміється, сього не міг знати, але вже не пам'ятаю, який мотив водив мною, що я поставив таке питання: чи справді думав я щось заробити на тім і збільшити свої ресурси, які обертав на куплю книжок (вони були дуже малі і в сім часі, мої ресурси), чи вважав, що оплата гонораром являється доказом того, що праця чогось варта — ціниться редакцією. Але в кожному разі се недоречне питання мало наслідки неприємні. Лебединцев відповів доволі кислим і незаохочуючим листом, написаним поросійськи, як і мій лист: там пригадується мій вираз, що «кота в мішку не торгують», не бачивши мого матеріалу в повнім вигляді, він не може нічого сказати. Я був сим листом розхолоджений і дещо образений, якимсь відразу стратив серце до журналу і його редакції і не попросив батька поновити передплату на рік 1884. Не вважав «К[иївської] старини» необхідною, бо за даними нею вказівками вже безпосередньо підійшов до того, що мене в тій хвили найбільше займало — українського літературного життя.

XXXIV

Додатком до одної з книжок «К[иївської] старини» між різними іншими оголошеннями був приброшурований каталожок книгарні Л. В. Льницького — книгаря української громади, — що досить безтолково і невдало виконував (роль) агента київської громади в справі розповсюдження книг в 1870—1880 рр. Я якийсь стрівся з ним, уже будучи студентом, в залізничнім вагоні, їхав він кудись з своїм синком-парубчаком, що подавав надії стати з часом такою ж неприкаянною людиною, як і його батько. З розмови виявилось, що Лука Васильович — мій близький земляк, як годиться людині київського єпархіального походження, трохи навіть родич, скільки пам'ятаю — через лісницького дяка Пашківського, що був жонатий з моєю тіткою Мариною. Вчився в духовній школі, але кінця її не ді[й]шов і на церковну дорогу не виїшов, але як чоловік легкої товариської вдачі і майстер коли не на всі, то на многі руки, по різних більше і менше щасливих експериментах пустився на книгарство. Був він жонатий з одною з Міхелівень, себто родичкою Чубинського, Антоновича, Кістяківського і т. д., і, очевидно, се споріднення дало йому вищезгадану громадську функцію — дуже важну в тих часах: був комісіонером українських видань і мав служити їх розповсюдженню; чимало їх і виходило під маркою його книгарні, очевидно, громадським коштом. Вів він сі видавничо-книгарські справи неважно, чув я з уст В. Б. Антоновича доволі непохвальні епітети на його адресу. Але функція була настільки актуальна в тих часах, що добре чи

недобре, ся людина тривко вписала себе до історії українського життя сеї многоважної доби, і можу про себе сказати, що сі слова «Книгарня Л. В. Ільницького» або й просто «Л. В. Ільницький» довгі часи змушували приємно битися моє серце — молодого українського ентузіаста. Сим (?) пояснюється отсей мій екскурс.

Так от, сто раз перечитавши і проаналізувавши за поміччю вчитаного в «К[иївській] старині» сей маленький (на 4 сторінках) каталожок книгарні Ільницького, мабуть, десь всередині 1883 року намовив я батька на сміливий по нашим тодішнім поняттям крок — замовити (?) деякі книжки в книгарні Ільницького за його каталогом. При нашій цілковитій ізоляції від українського життя не мали ми ніякої міри того, що можна і чого не можна, що допустиме, а що небезпечне під тодішніми гаслами заборони українського слова; два роки пізніше покійний дід Захарій, побачивши у себе в Сестренівці в моїй скриньці куплені в київських книгарнях українські книжки, дуже серйозно в моїй присутності запитав мого батька, чи се за його відомом я тримаю такі книги і чи він дозволяє мені такі — розумій небезпечні! — маніфестації? При загальній стриманості і великій делікатності діда треба було розуміти, що він був дуже серйозно заклопотаний такими моїми небезпечними вчинками. Тому й кажу, що виписка українських книг з київської книгарні за свіжим каталогом, розісланим при таким благонадійнім журналі як «К[иївська] старина» 1882 р., була в наших очах доволі таки ризикованим кроком у безвість, і я був гордий, коли батько дав мені на се згоду.

З незвичайною радістю і хвилюванням, як рідко коли, одержав я потім невеличку пачечку книжок з сеї книгарні. Невеличкий пакунок, але се було далеко більше, ніж усе, що я досі мав з української літератури. Не можу зовсім точно означити, що саме було в сій посилиці, бо в тих роках я потім ще кілька разів записував українські книжки з Києва, але що напевно пам'ятаю, се були повісті Нечуя-Левицького, київського видання, його ж «На Кожум'яках», «Дві московки», Кулішеві «Досвітки», «Твори Єремії Галки» (Костомарова), повісті Федьковича з програмною передмовою Драгоманова, «Луна», альманах 1881 р., що дав привід до звісного маніфеста Костомарова, «Исторические песни малорусского народа» Антоновича і Драгоманова, «Сербські пісні» в перекладі Старицького, Левченка «Російсько-український словник». Здається, за другим разом одержав я перший том альманаха «Рада», «З давнього зшитку» — переклади й оригінальні поезії Старицького, «Бурлаку» Нечуя. З сих книжок найбільше враження зробили оповідання Мордовця, до смаку мені припали «Повісті» Нечуя. Я читав і перечитував їх сам, читав на голос батькові; ми ласували в його чулих сентиментальних образах українського життя, наївнім націоналізму, теплих почуттях до українського народу, села, народної поезії. Образи сільської улиці, враження, викликане Шевченковою «Наймичкою» на бантані, солодкий образ хуторяночки Мосюківни чарували мене. Нечуй був виразником українофільства того покоління, українського інтелігента-середняка 1870—1880-х рр., ще не рушеного українським радикалізмом; він втілював у своїх творах се досить поверхове народолюбство і патріотизм, сентиментальне любовання в козацькій традиції, що характеризувало сю добу. Не дивно, що він став на сей час і моїм не тільки найулюбленишим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем, і згодом я, власне, до нього удався як до свого літературного восприймника.

Передмова Драгоманова до «Повістей» Федьковича на тему української народності як секрету художності я простудіював з усею увагою; се було перше драгоманівське писання, яке довелось мені прочитати, солідне, але сухувате, без публіцистичного нерва.

Передмову Куліша до «Досвіток» 1876 р., написану доволі кучерявим кулішівським стилем, я читав і перечитував, стараючись [в]війти в малозрозумілий, з незвички, стиль сього писаннячка, так що вивчив його напам'ять, і воно на довгі роки зосталось для мене взірцем, так сказати, високого українського стилю. Самі ж «Досвітки» мені не сподобались — суха, рубана проза. Не скажу також, щоб мене захоплювали «Сербські пісні», я навіть не прочитав їх

в цілості. Зате «Истор[ические] песни» студіював сумлінно, від дошки до дошки. Тільки «Милость божую» не міг угризти.

Дуже мене смутило, що не можна було добути «Кобзаря» — празьке видання київської громади було випродане, а нове, петербурзьке (?)⁸ ще вийшло тільки пізніше. Так само не було в продажі песьонь Квітки, Вовчка і Стороженка, кілька оповідань Вовчка і Стороженка я прочитав по-російськи в «Русском слове» 1860-х років, вони викликали в мені велике зацікавлення. Між копійчаними брошурками Ільницького було кілька лише оповідань їх. На нове видання українські видавці так і не спромоглися, щодо Стороженка се пояснялось тим, що його спадкоємці правили неможливий гонор[ар]; чому не виходили Вовчкові писання, не знаю; але се була велика шкода для української публіки!

Особливе значення мав для мене словник Левченка, що прийшов у сій першій посилці; я записував також українсько-руський словник Пискунова, але його не знайшлося, і я не жалію, бо він був без розбору наповнений різними макаронізмами XVII—XVIII віку, які могли б мені безповоротно зіпсувати почуття мови. Левченків же словник був з сього погляду безпечніший, мало містив українських новотворів і стояв на ґрунті доволі чистої народної мови. За поміччю його постановив доповнити своє знання української мови, властиво — запас слів, щоб мати змогу літературно писати по-українськи.

Почуття граматичне у мене було доволі сильне, хоч мені зрідка тільки доводилося чути українську мову, головню як доводилося жити в Сестренівці. Говорили також дівчата і жінки, котрих доволі довго мати брала з Сестренівки, не покладаючись на місцевих служниць, і з ними мати говорила українською мовою. Кілька літ жила у нас в домі одна з доньок дядька Євфима, яка також говорила українською мовою свобідніш, ніж російською; але вона якось не прижилася у нас, не вміла знайтися відповідно, і з нами, своїми братами і сестрами в перших не зав'язала приятних відносин. Завдяки тому, як я кажу, у мене було загальне почуття простої української фрази і невеличкий запас найбільше вживаних слів. Але я почував недостачу виразів інтелектуального порядку і чув себе непевно в складні⁹, синтаксисі. Словник Левченка дещо давав мені в лексичі — дуже небагато, з огляду на вищевказаний свій характер; складні ж і стилістики я міг учитися тільки практично з тої літератури, котру тепер дістав, і за поміччю її хотів перейти до писання українською мовою.

Як я вже вище згадував, в сих роках, до матуральної кризи, літературні інтереси панували у мене над усіма іншими. Я хотів стати українським письменником, редактором, видавцем — редактором і видавцем навіть більше, ніж письменником. Не пам'ятаю вже як — напав я на статті пок[ійного] М. Ів. Петрова про новішу українську літературу, що друкувалися в «Историч[еском] вестнику» і потім в переробленій формі [в]війшли до його «Очерків укр[аїнської] літератури»; потім я виписав і «Очерки». Вони зробили на мене сильне враження — сей похід розпорощених, різномасних, різночинних українських письменських сил на відродження українського слова, українського життя, української поезії. Від яких різних одправних пунктів вони виходили і якими різними дорогами йшли, скільки було там дрібноти, людей з багажем безконечно малим, а в сумі вони становили поважну течію, поважне історичне явище, проривали глибоку борозну на занедбанім перелозі українського життя. Як бажалось мені якскорше стати в їх ряди і своєю енергією вирівняти упущене, занедбане в сім життю, те що було запущене, заспане нашими предками, щоб забулася [срамотня] година і ожила наша слава — слава України¹⁰. Скільки величавих гігантських паперових замків побудував я за ті роки, годинами виміряючи безрадівну пустиню гімназійного «верхнього двора» або стежки нашого садку у Владикавказі, до одурі розраховуючи ті фантастичні рахунки, тиражі видавництва, річники, серії видань.

Українського журналу видавати не можна, се я знав. Але можна обійти сю заборону, видаючи серії збірників, наповнюючи їх за певним планом оригінальною і перекладною белетристикою, статтями на наукові і публіцистичні теми,

критикою і оглядами. Нагромади[ти] того купи, гори, закидати ринок, виповнити порожнечу української книжної продукції.

Я не підозрював тоді, що такими ж планами горіли душі багатьох, але цензура своїми холодними душами гасила сей запал, і сі збірники, періодичні альманахи і под. кістьми лягали в архівах недоброї пам'яті «Главного управління»¹¹.

В першій томі альманаху «Рада», при бібліографії нової української літератури Комарова я знайшов в статистиці українських видань — скільки котрого року вийшло українських видань, рік свого народження 1866. Се був чорний рік української літератури: того року, за відомостями Комарова, не вийшло ні одного українського видання. Я дав собі, як то кажуть, «Ганнібалову присягу: своєю працею нагородити сей прорив, і мріяв, як то колись, підсумовуючи інтенсивну працю мою в українській продукції, відзначати мій реванш тим (нерозб.) рокам, що, прийшовши на світ в рік з нулем, я своєю працею востократ вигодив сю прогалину. Для сього треба було підучитися мови і вправитися в українським стилю, що я й постановив зробити.

При кінці шкільного року батько вибирався в шкільних справах до Кисловодська, що належав тоді до його дирекції (Терської області) і запропонував поїхати з ним. Я радо згодився — подоріж повинна була дати мені тему для пробної літературної вправи. Ми поїхали десь, мабуть, в червні і прожили там з тиждень чи з півтора дуже цікаво. Мешкали в шкільнім будинку в товаристві учителя, здається, Федорова на ім'я, досить товариської і бувалої людини. Серед «курсівих» знайшовся товариш батька з кутаїської служби Чечель, здається, був він там інспектором гімназії, а в сім часі директором в Єйську; його старший син Миколай тільки що скінчив гімназію, «був по матурі», як кажуть галичани, другу знайомість зробив я собі самостійно — з якимсь молодим інтелігентом, «критически мыслящею личностью», як тоді говорилося. З приємністю обхожував я місця, пам'ятні мені з попереднього побуту в Кисловодську. Десять років минуло з того часу, і я з приємністю відчував, як я з хлипкого, безконечно несміливого хлоп'яти виріс у «щось значне». Я переживав тоді свої часи Sturm und Drang¹², бурних поривів. Назверх се не було дуже помітно, бо я занадто був задисциплінований і з рамців прийнятої моральності і приличності не зміг би вийти нізащо, хоч би як хотів. Але моя внутрішня установка була на сильну і незалежну індивідуальність, з твердою установкою метою, що йде до неї непохитно, не зваблюючись на плиткі примани життя ні на опінію світу, так щось — середне між тургенєвським Базаровим і Соломінім, щось твердіше і міцніше, мовляв, від Нечуєвого Радюка (з «Хмар»). Вираз сеї незалежності я давав і в своїм зовнішнім вигляді, убравши замість гімназійної блузи червону китайчану сорочку, викопану між старим батьківським інвентарем (не знаю, як знайшлась вона там), а на голові солом'яного капелюха з безконечними крисами.

Вернувшись з Кисловодська, я засів на кілька день і написав українською мовою «Кавказьку легенду» під назвою «Німий свідок», в стилі популярного кисловодського оповідання про так званий «Замок коварства и любви». Там бідний пастух, залюбившись в багатій дівчині і не можучи добитися згоди її батьків, постановляє покінчити життя разом з нею: вони ухвалили кинутися з стрімкої скелі (що від того, мовляв, дістала свою вищеписану назву), але одно кинулось, а друге роздумало перед видимою смертю і, відступивши від пропасті, пішло здорове до дому. У мене двоє залюблених під грізно навислою скелею присягають собі на вічну любов, і коли вони, маючи досить свого кохання, постановляють розлучитися, «німий свідок» їх присяги — скеля, впавши, накриває їх обох за таке переступлення клятви. Що тема була дурна і вульгарна, я сам був сього свідомий, — я бравірував сею вульгарністю, до певної міри пародіював сі «легенди»; головне було — зробити пробу мови і стилю, «написати на задану тему».

Зробив я «пробу пера» і російською мовою: написав quasi-гумористичні¹³ кисловодські діалоги на тему поганих столовок, нарзану і жолудкових клопотів і послав до якоїсь газети, де їх, розуміється, не надрукували. Але сій

російській пробі я не надавав значення, натомість ся українська «легенда» мала в моїх очах неабияку вагу як перший крок в напрямі моїх літературних планів, в котрих я покладав зміст свого життя, тому постановив увіковічити сей «початок літературної праці», зафіксувавши сей мент своєю фотографією. Постарався надати своїй фізіономії і поставі можливо виразистий іронічно-зневажливий вид, що мені досить удалось; розуміється, іронія досить парубоцька, але презирство до світу було підчеркнено дуже виразно.

За сею першою пробою пішли інші,— треба ж було випробувати руку і дати доказ своєї літературної вправності в різних родах! Я вибрав одну тему сатиричну, а другу трагічну чи гостро емоціональну. Для першої моделлю послужив новий «дядька» гімназійного пансіону. Сі «дядьки» виконували нижчий догляд за пансіонерами: середній, так би сказати, виконувався так званими «помічниками вихователя», а вищий — інспектором. Помічники вихователя були з інтелігентних людей, «дядьки» з висулених підофіцерів. Вступивши до пансіону, я застав двох дядьок, один уже старий, Серпинський на ім'я, поляк з походження — тільки з походження-бо, мабуть, усе інше витравила стара, ще миколаївська служба, другий ще досить молодий, українець, Чумаченко на ім'я; вони мали досить такту в сповнюванню своїх малоприємних обов'язків; коли, може, й шпіоничали, то в секреті, непомітно, і ученикам не уїдалися, тому і начальство, і ученики були з них досить вдоволені і не робили їм ніяких особливих прикростей, і я як застав їх вступаючи, так і лишив на сих посадах, виходячи з гімназії. Але третього дядьку якось не удавалось дібрати їм під масть, і різні дебютанти на сій посаді доволі часто мінялися. Між ними трапився один землячок, ще молодий, доволі комічний, якого я й задумав описати, як тип селянина (?), вибитого з колії й морально поламаного військовою службою. Він доволі нетактовно і комічно приставав до старших учеників — без злого умислу, а скорше, щоб набратися «просвіщення», накликав тим на себе різні жарти і глузування і доволі скоро вилетів. От я й описав його під видуманою назвою (умисно смішну постарався йому дібрати) — «Унтер-офіцер Трохим Скавучак». Описав, як він невдало лине до учеників, і ті глузують з нього, і як я потім стрічаю його в ролі льокая, що похваляється передо мною, що він «в полюбовниках» у своєї пані. Етюд доволі примітивний зроблений за тодішнім народницьким трафаретом, а *posteriori*¹⁴ він нагадує мені трохи Нечуєвого Терешка з «Хмар», трохи Кулішевого «Зарубасенка», не пам'ятаю тільки, чи прочитав я вже тоді Кулішеве оповідання («Новый человек» в «Основі» 1861 [р.]¹⁵), чи се була подібність, нав'яна іншими взірцями.

За тему емоціональну я взяв ту нашу недавно пережиту родинну трагедію — смерть братів і сестрички. Але в стилі національної романтики я задумав поставити в центрі оповідання не сцени смерті, а поетичну романтику різдвяного свята: самотня вдова, що стратила чоловіка і дітей, уряджує собі різдвяний вечір так, як колись його обходили повною сім'єю, і серед споминів про колишнє родинне щастя і понесені втрати вона вмирає за різдвяним столом. Оповідання я назвав «Остання кутя». Не маючи тексту перед очима, не можу судити, наскільки я потрапив передати ідилічні настрої різдвяної вечері і як контраст їм — страшні сцени смерті, що вириває одного по другім дітей і самого батька. Горяев, котрому я прочитав потім се оповідання, досить його похвалював, але, можливо, робив се для заохоти початкуючого автора; редакція «Діла» його не надрукувала, і се дає мені підставу думати, що оброблено сю тему слабо,— правда, щоб сильно її обробити, треба було здібності і техніки вище середньої, з огляду, що тема різдвяної вечері була занадто вже (нерозб.) в українській літературі. Я сам не мав певності, що сі два оповідання випали чимсь більшим, як теж проби пера. Натомість я почув сам, що потрапив уже щось зробити, написавши четверте зряду оповідання «Бех-аль-Джугур», перше моє писання, яке побачило світ.

Тему піддали мені газетні відомості про англійську окупацію Судану і боротьбу з повстанням арабського пророка і ватажка Махді. В російських газетах, які мені доводилося переглядати (регулярно газет я не читав і не мав

смаку до біжучої політики, але часом [за] браком чогось інтереснішого, переглядав їх), не бракувало неприхильних оцінок сього британського імперіалізму, що навзаводи конкурував тоді з російським на мусульманським сході. Але у мене ся британська експансія серед арабських мусульман викликала добре знані і можна сказати сердечно близькі образи російського наступу на кавказьких мусульман. Я приїхав на Кавказ в кілька літ після закінчення останнього акту сеї епопеї — облоги Гунібу і капітуляції Шаміля, великого «імама» Дагестану. Все навколо мене було повно споминів про сю героїчну боротьбу кавказьких гірняків. Симпатії були на стороні їх, в самих таборі переможців. Не тільки «Кавказ» Шевченка, але й твори Лермонтова — улюбленого поета тої доби, поки не збив його з сцени, у йогої з сильнішими громадськими настроями, співець домашньої соціальної кривди Некрасов, овивали симпатією й ідеалізували сю недавню боротьбу. Тифліський музей був повен реліквій її — включно до різних комеморативних речей Шаміля. Зневажливо, карикатурно описуючи похід англійської культури на арабський Судан, я мав в гадках російську «культурну місію» на Кавказі — її показна і оборотна сторона були мені однаково добре звісні від різних «покорителів Кавказу» до «общества встановлення християнства на Кавказе» і всяких обмежень національних шкіл, що тоді переводились на моїх очах. Завдяки тому навіть моїй слабій руці і невправному перу вдалося видобути вірні і значущі тони на сю тему — поневолення і експлоатації колоніальних народів під лицемірною маскою культурництва, християнської моралі і т. ін.; і се забезпечило успіх тому оповіданню. В нім уперше пролунали у мене справжні соціальні і політичні ноти, і, написавши се оповідання, скільки пам'ятаю, на різдвяні свята 1884 року я, кажу, сам почув, що воно мені удалось.

Уже перед тим я наважився зав'язати листування з Нечуєм: в начерках М. І. Петрова я вчитав, що Нечуй учителює тепер в кишинівській гімназії і пустив йому¹⁶ листа, повіряючи йому свої літературні плани і просячи поради в їх здійсненню. Боячись чого-небудь неприємного, я не рішився виставити с в о є ім'я і попросив позволення одного з товаришів, здається, Снисаревського, скористати з його імені й адреси. Пройшло кілька тижнів, протягом котрих я щодня по кілька разів розглядав вітрину, де виставлялися листи до учеників. Нарешті, — от радість! — я побачив листа, заадресованого на ім'я вказаного товариша. Як скорше розшукував я Снисаревського, щоб він його взяв і передав мені, і серце завмирало в мені, коли подрочившись за мною, нарешті передав сього дорогоцінного листа. Довго розглядав сю солідно, великою червоною печаткою запечатану і уважно заадресовану коверту, не рішаючися прочитати свій присуд і зважившись нарешті, нашвидку перебіг, щоб зловити головне. Перебіг сей заспокоїв мене. Нечуй, спасибі небіжчикові, відповів дуже привітно і прихильно і дав тим мені велику втіху. Я сказав, що він був для мене найвизначнішим сучасним письменником, maestro e dusa, як говорить Дант про Вергілія, «владителем дум», як говорили високим російським стилем. Я був йому безконечно вдячний за його ласку, пишний з показаної ним приязні і з нав'язаного зв'язку. Досі мені не вдалося зв'язатися з ніким з активних представників українського руху, українських літературних кругів — і от я листуюся з найвизначнішим з них! Я включився в живий ланцюг українського літературного життя — прийшов час виступити мені між ними. Не тратячи часу, я переписав свої оповідання і вислав Нечуєві, просячи висловити про них гадку і коли вважає що-небудь з того вартим, провести до друку в якім-небудь виданню.

Відповідь була сприятлива. Нечуй похвалював мої літературні проби і заохочував до їх продовження. Обіцяв відвезти до Львова, як буде їхати на вакації до Галичини, і там віддати до друку.

Я був щасливий. То були часи, коли великий російський письменник-громадянин писав своєму синові як заповіт: «Звання літерата ціни над усяке інше!» А я тепер уважав себе українським літератом.

XXXV

Напружене внутрішнє життя, котрим я жив в сих літах — вісімнадцятім і дев'ятнадцятім роках мого віку, — різко контрастували з сірими реальними умовами, в котрих воно протікало. В гадах своїх я облітав цілий світ; до нестями, до повного фізичного вичерпання будував всякі плани, в мріях переживав всякі романтичні, сентиментальні, еротичні пригоди, ефектні громадські ситуації, тяжкі політичні конфлікти, але наоколо мене стояли сірі, як мури в'язниці; стіни гімназійного подвір'я, паркан владикавказької садиби, і за ними тощі запорошені тополі бульварчика «Московської вулиці».

Але таке було взагалі се владикавказьке життя. Велична панорама снігових верхів на переді, сліди призабутих тисячолітніх історичних процесів наоколо, останки колишніх, невідомих світові кривавих конфліктів, героїчної боротьби і страшних насильств наоколо. І маленька російська фортеця, засиджена вслуженою, некультурною офіцернею, що, не маючи де подітися з нудьги, коротає свій вік на лавках занедбаних бульвариків або точніше безраднішого «міського городу». Паршивенький театрик, часом з переїзжою опереткою, часом без нічого. «Общественное собрание» — «с картишками». Кіл[ь]ка середніх шкіл з незвичайно сірим персоналом.

Розуміється, траплялися і цікаві люди між сею сірою. Так, «секретарем статистичного комітету» і редактором «Терских ведомостей», місцевого офіціозу, був кілька літ Благовіщенський, колишній редактор того самого яро радикального «Русского слова», в котрім я розчитувався за недостатчею цікавіших книжок. Батько якийсь згадував про свою стрічу з ним, мабуть, скоро потім, як той приїхав; але ні йому, ні мені нічого не сказало се ім'я, ніхто не пам'ятав його як редактора колишнього органу російського «нігілізму», і ніщо, мабуть, у нім не нагадувало тоді тих давніших часів: се був зломаний хоробою інвалід, що вмер недовго потім.

Об'єктивно беручи, було багато інтересного. Спомини недавньої героїчної боротьби «горців» з російським імперіалізмом і складні соціальні й національні відносини в сучасності. Жива, свіжа й яскрава етнографія. Незвичайно інтересні археологічні розкопки, переведені для недавнього археологічного з'їзду в Тифлісі й продовжувані й потім, хоч з меншою енергією (вів їх між іншими й В. Б. Антонович). Вс. Міллер¹⁷ починав свої інтересні спостереження над осетинськими останками староіранської людності, що товклає колись по наших степах під назвою скитів, сарматів, аланів, збагативши людність нашого лісостепу елементами середнеазійської, туркестанської культури. Незвичайно цікаві перспективи обміну культурними досягненнями на шляху кавказько-дунайським одкривалася перед дослідниками. Але все се були неясні передчуття, не доведені й досі ще до якихось конкретних, придатних для засвоєння широкими кругами висновків. Вони не виходили з кабінетів спеціалістів, і тут, на місцях, в кавказьких культурних осередках, навіть Тифлісі, не було організованих наукових і популяризаційних осередків; які могли б зацікавити сими фактами і спостереженнями широкі круги. При кавказькім окрузі почали виходити «Материалы для изучения племен и местностей Кавказа» — я далі розповім, як мені самому довелося взяти деяку маленьку участь у виданню українською мо[вою] пісень Кубанщини в сих «Материалах». Але у нас для збирацтва нічого цікавого під руками не було, а науковий дослід не висував ніяких конкретних проблем, які могли б нас, чи мене спеціально, захопити за живе. І так я ріс як на вигнанні, на еміграції, з гадками, зверненими на далеку і недосяжну Україну.

Шукаючи, чим заповнити прикру порожнюву нашого домового життя, витворену нашими утратами 1882 р., і батько, і ми, діти, шукали знайомостей, які мали б внести щось живе і тепле до нашого дому, але се вдавалося слабо. Не траплялось таких близьких зв'язків, які зав'язані були в Ставрополі, а навіть і ті з старих ставропольських приятелів, що згодом по наших виїзді з Ставрополя

теж пересунулися до Владикавказу, були вже напівмертвими розбитками (?) колишнього товариства, колишніх повних життя людей.

Спочатку пересунулися Валіц[ь]кі. Син старої Валіц[ь]кої, артилерійський офіцер, в ставропольських часах згадуваний тільки в оповіданнях, виявив свою реальність, відвідав мене навіть якось у тифліським пансіоні, і я мав з ним коротке побачення на «верхнім дворі». Не знаю, чого властиво він хотів мене відвідати, був з ним ще інший офіцер, вони жартували з наших казюньних настроїв, що ми десь усе співаємо: «Гром победы, раздавайся»; на се я дозволив собі обережно [подумати, що] се, мабуть, у них так ведеться. Тим не менше доволі заінтригував мене такий лібералізм. Валіцький добре йшов в службі, «в[еликий] князь його любив», досить молодого людиною він був полковником артилерії, але, видно, се його не вдовольняло, чи, може, прийшла в кар'єрі зупинка, бо далі того полковника він так, здається, і не пішов, принаймні на моїй пам'яті, тільки вдався він в афери. Заарендував ґрунт в сусідстві батьківської підміської ділянки, заложив там тартак¹⁸, потім ливарню, відкрив склад різних технічних прирядів, і, не мочучи сам наглядати, бо служив не у Владикавказі, посадив управителькою того складу свою сестру, Олександрю Емериковну, і з нею оселилася при тім складі чи конторі її мати, стара Валіц[ь]ка, Любов Михайлівна і її донька Ліда. Наша сім'я спочатку була тим дуже урадована, старалась в повній мірі відновити старі сердечні відносини, запрошувала зчаста до себе, виїжджаючи на Україну літом 1885 року, оселила в нашій квартирі на час нашої неприсутності. Але старі живі зв'язки не відроджувались. За десять літ люде постарілись, втратили колишню експансивність, безпосередність. Любов Михайлівна, найбільш, видимо, серйозна і змістовна людина, в сім часі вже дуже постарілася і втратила колишню еластичність і свіжість своїх духовних сил, які так довго служили їй, може, тому, що не було для них приложення — вона вже не мала ніяких відповідальних обов'язків, жила при дон[ь]ці, на ласці сина, і се відбивалось на ній. Донька була заклопотана тим, що справи йшли неважно, таки зовсім неважно. Її донька Ліда, колишня учасниця наших забав, тепер уже дівчиною з 25 років, без становища, заклопотана своєю долею, вона не знаходила, очевидно, ніякого інтересу в нашій товаристві. Так ся стара приятель за[і]ржавіла, всупереч приповідці, нічого нам не дала, і я навіть не помітив, як сі колишні приятелі зійшли з нашого овиду — не знаю навіть, коли саме і як се сталося.

Перекочували потім і Гришковські — уже без старого Акіма Полікарповича, що за той час прилучився до праотців, і взагалі без мужеського елементу, що розкотився по світу. Старший син, не докінчивши середньої школи, служив на перській границі митним контролером; мій приятель Іван, як я згадував, був офіцером в дагестанській гарнізоні, молодші ще вчилися в військових школах. Батько дав місця учительок у себе двом старшим донькам, але вони хорували і нудили світом; наймолодша одна тільки цвіла молодістю й здоров'ям. Вона вийшла потім заміж за молодого козачого офіцера, брата інспектора шкіл, батьківського помічника. Але він був незаможний козак, а вона таки й зовсім без усяких ресурсів; прийшлося їхати теж кудись на перську чи турецьку границу, на нижчу офіцерську платню. Гіркий світ, тяжкі перспективи, котрі на якийсь час тільки золотив оптимізм молодості. Був я на її весіллі і провадах, уже студентом, скільки пам'ятаю, і жалко потім було слухати «трудних повістей»¹⁹ про її полкове життя. Також непомітно зійшла і ся колись близька сім'я з нашого овиду.

«Все переходить!».

Відсвіживши свої родинні зв'язки під час останніх под[о]рожей на Україну в р. 1882 і 1885, батько давав місця різним молодшим родичам, які підходили своєю освітою до сих посад. Кавказ все ще не мав подостатком учительських семінарій і інститутів, і на учительські посади в школах початкових і так званих городських (новий тип шкіл, витворений в 1870-х роках, не місце давніших «уїздних училищ») ніколи не ставало кандидатів з таких учительських шкіл. На весь північний Кавказ була одна учительська семінарія в станиці Ладовській Кубанської області, але їх і забирала майже без останку кубанська

шкільна дирекція; за Кавказом була учительська семінарія в Горі, вона виховувала учителів — грузинів, мало придатних з своїм «кавказьким» акцентом для навчання в місцевостях з великоруською або українською людністю, та їх теж ніколи не було забагато. Так само і вихованців єдиного на весь Кавказ учительського інституту в Тифлісі, що підготовляв учительські сили для «городських училищ». Учительський хліб — тяжкий хліб, і способніші, активніші вихованці учительських шкіл на всі боки закидали оком, чи не трапляється десь «ситніших пирогів», як говорили у нас колись: йшли на адміністративні посади, доходили священників, попів (дві духовні семінарії на весь Кавказ теж не досить давали кандидатів на попів, бо способніші тікали від попівства, не кажучи про тих, що вилітали, не докінчивши «за неблагонадежность» і «плохое поведение»: скільки цінних діячів дала тифліська семінарія революції до Сталіна включно, всім відомо). Козацькі стипендіанти кидали учительство і переходили на різні посади в військовій адміністрації, що давали надії на кращий заробіток і на веселішу кар'єру, ніж вічне гаркання в школі. Тому потреба в свіжих контингентах була чимала, і батько, не кривлячи душею, міг давати місця різним кандидатам з безконечного числа небожат, що, не дійшовши вищої школи, здобували права на учительство іспитом. Підтримування ж бідних родичів було для нього догматом моралі, на потвердження його він любив цитувати апостола Павла: хто про близьких, а особливо рідних не клопочеться, той віри відіркся і гірший від невірнього. Почуваючи себе вибранцем долі, котрому пощастило вийти з тої юдолі нестатків, в яким поколіннями оберталася наша рідня, він уважав своїм обов'язком «не задаватись», підтримувати з нею зносини і по зможі помагати — хоч я не помічав, щоб він коли-небудь переступав тут міру в протегованню сеї рідні. З сими новоприбулими родичами він підтримував родинні відносини, вони бували у нас, але серед них не траплялось людей, які б здатні були внести якийсь життя до нашої хати, що, посумнівши раз, не могла ніяк розвеселитися.

Познаходились і деякі сторонські (?) земляки, до котрих як до земляків батько вважав своїм обов'язком бути приятним, — в нім були дуже розвинені отсі потяги до земляків, любов до батьківщини на віддаль. Колишній ніжинський вихованець Зоценко з чернігівських дрібних поміщиків, тепер воспитатель реальної школи у Владикавказі, учитель рисунків в ремісничій школі і рисовик (чертежник) кавказької округи шляхів, киянин з роду Динник, вони, очевидно, здобули серце батька тим, що признавали себе «малоросами», що любили побалакати за шклянкою чаю про колишне життя на Україні; батько, сам добродушний і незлобний, хвалив їх як людей хороших, щирих, мабуть, тим нагороджуючи їх за брак інших вартостей. Зоценко дійсно був простодушний і щирий, хоч дуже не мудрий чоловік, Динник навпаки — замкнений і маломовний, але він дуже упадав коло батька, не знаю — чи з свідомих мотивів кар'єри, чи з більш несвідомого потягу до впливового, а при тім добродушного земляка. Земляцтво їх дуже було поверхове; я тоді був дуже ласий на всякі національні зв'язки і прикмети, і мене се дивувало, в якій мірі сі «малороси» втратили всякий український зміст, зіставшись тільки формальній свідомості, з котрої вони й ішли назустріч землякам. Такий убогий зміст національного почуття мене знеохочував і бентежив, і від того часу, можу сказати, такі форми «самоотверженого малоросійства» стали будити в мені відразу, і я неохоче бував у сих домах.

Динник любив прийняти доброю вечерею і замовляв своїй жінці різні спеціали української кухні, викликавши в ній переконання, що малороси великі гурмани. Але, крім усього іншого, грав не зле на скрипці, і коли батько раз поскаржився, що я вчився на скрипці, але не дійшов сеї премудрості, він запевняв, що він бере на себе дуже скоро і певно навчити мене сеї штуки. Тому що моє фіаско з скрипкою не перестало бути незагоєною ранкою в моїй душі, я згодився на сю пропозицію. Другого дня Динник вибрав мені скрипку в місцевім магазині, і, не відкладаючи сеї справи далеко, я почав під його проводом ще раз учитися грати. Не знаю, чи я був сим разом сміливішим

і певнішим себе, ніж чотири роки тому, як учився під проводом грізного «гера Краземана», чи Динник менше вимагав певності від моєї руки, ніж той, тільки він незмінно признавав мої поступи цілком задовільними. Не мучачи довго вправами, став давати мені легенькі пієски, і незадовго при якійсь нагоді Динник виконав зо мною перед нашою родинною аудиторією якийсь немудрий дуєтець. Батько й мати були дуже тим задоволені, батько при першій стрічі з Марковим не залишив його потішити, що я виконав його бажання — вніс до своєї освіти і дещо музики. Маю те враження, що Маркову се було досить байдуже. Я ж, подолавши сю музикальну абетку, заспокоївся тим і, не тратячи далі часу на те, щоб розвивати свою техніку, зробив з сеї абетки доволі²⁰ несподіваний вжиток в інший бік. Я і сестра моя²¹ в той час захоплювались співом. Голоси і у неї, і у мене були дуже маленькі, слух теж не особливий, але вона під фортепіан, а я під скрипку, почали висцівувати різні оперові арії, романси і особливо українські пісні; я виписав з Києва кілька збірників Лисенка, в Тифлісі закупував різні оперові солові партії — з тих опер, які мені доводилося чути. Се стояло у мене в зв'язку з недовгим моім замилюванням в опері — про нього скажу далі, а тепер скажу ще про деякі владикавказькі знайомості тих років, що мали якесь значення в нашім життю.

Сестра в тих роках кінчала гімназію і підтримувала жваві зв'язки з багатьма гімназіальними товаришками, бували вони у нас, а частіш вона в їх сім'ях, бо домівка наша зоставалась сумовитою і холодною. Між сими знайомствами особливо тривкі зв'язки витворилися з родиною військового лікаря Городновського, з Теґінського пішого полку. Се була симпатична людина, з колишніх семінаристів-радикалів 1850—1860[-х] років, здається, з рязанської семінарії. Осів він у Владикавказі давно, оженився з дівчиною з козацької офіцерської родини, з терських лінейців (великоросів), але ся дружина його від довшого часу зтяжко хорувала, майже ніколи не виходячи з дому. Родина була велика, заробітки малі; доктор мусів шукати всяких підробітків. Жилось, видимо, невесело; якась туга витала над сим домом, згустилася ще більше, коли синюк-одинак покінчив з собою в загадкових умовах, і потім далі різні нещастя не переставали на сих гарних і добрих людей. Було там три дорослі доньки — гарні і добрі дівчата, середня була шкільною товаришкою моєї сестри, друга тр[ох]и старша, третя молодша, але кінець-кінцем різниці в роках не дуже були великі, і сі «три сестри» з мою сестрою творили дружню компанію довго поті[м], багато літ (була ще четверта сестра, але тоді ще маленька і в рахунок сього покоління не йшла). Мені також доводилося з ними стрічатися, але досить рідко: вони рідко бували у нас, я у них майже ніколи. Трудно зміркувати, чому так вийшло, що сі люди лишилися мені далекими, чи винне було те козаچه офіцерське окруження, що їх оточувало, мені мало симпатичне, чи просто вдачею я до них не підходив, тільки так сі гарні люде пройшли по поверхні мого життя, майже його не зачепивши, і досі буває мені сумно, коли пригадаю, як сим гарним людям не знайшлося відповідного місця в життю.

~ Сильніш захопила мене, хоч ненадовго, інша знайомість тогб ж часу — з лікарем Кобилянським. Він, здається, переїхав до Владикавказу і взяв собі місце лікаря при «городськім училищу», що належало до дирекції мого батька. Відти знайомість. Батько кілька разів запрошував його на лікарську пораду²². Кобилянський познайомився зо мною і з мою сестрою, запросив до себе, і ми були кілька разів у них. Дім був гамірний і людний, Кобилянський сам іще молодий, був жонатий з колишньою учителькою, теж людиною досить товариською; жила у них її сестра, молода дівчина, приїздив його молодший брат, фармацевт. Радо приймали там переїзжих акторів і артистів, співаків-концертантів тощо; брали участь в організації різних концертів, спектаклів, вечорів на різні добродійні цілі і на користь симпатичних концертантів. У зв'язку з тим товкся там різний молодий і підстарший люд, коли не веселий, то з претензіями на веселість; точилися розмови на різні не тільки жартовливі, а й поважніші теми. Але з сим товариством ні я, ні сестра моя не ув'язались, видимо, були ми для нього елементом стороннім, але з самим Кобилянським знайшлись у нас спільні українські інтереси, ми з ним скоро перейшли

в розмові на українську мову, і се властиво перша моя знайомість суто українська — свідомо українська, так би сказати, Кобилянський був родом з Коростишева, з польської родини, називався дуже по-католицьки — Люцій Ремігевич, але польського духу не було в нім, в ідеології себто, ні кришки. Не знаю, де і коли саме він українізувався, але, очевидно, студентські літа свої в київським університеті він провів в українським товаристві, в українських гуртках, і се українське товариське життя середини 1870-х років (перед турецькою війною 1877 р., коли студентів-медиків старших курсів мобілізовано на війну, в тім числі і Кобилянського) зісталось в його споминах на все життя найбільш яскравим моментом, а в розмовах наших головною і центральною темою.

На жаль, в тім київським життю 1870-х рр. захоплювали Кобилянського не національні чи політичні проблеми, не літературний чи науковий рух, а музика. Він був дуже музикальний — дилетант, розуміється. Співав у хорі Лисенка, грав на фортепіано, знав дуже добре популярний, ходячий репертуар, сам навіть компонував. В його споминах і оповіданнях з київських часів, власне, й стояли тодішні музичні інтереси. Правда, се був дуже визначний нерв тодішнього київського життя. Українська музика саме ставила свої перші, ще хиткі кроки. Починав свою діяльність молодий Лисенко, пророк і законодавець сеї важної галузі української культури, що в тім часі обіщувала їй далеко більше, ніж дала в дійсності в пізніших десятиліттях. Ставилася Лисенкова «Різдвяна ніч» артистичними етнографічними і науковими силами київської громади; виходили перші Лисенкові записи народних мелодій — пісні, танки, веснянки. В тісній ув'язці з музичною творчістю з одної сторони, з етнографією з другої розвивалась українська мелодрама, оперета, водевіль, комедія, сягаючи в більш серйозні сфери соціальної драми, класили підвалини українському театрові, що мав відіграти таку агітаційну роль в 1880—90[-х] роках. Молодіж співала, грала і забавлялась на репетиціях; науковий синедріон, зосереджений в новозаложенім «Юго-западнім відділі Географічного товариства», шукав в народній творчості, в потребах народної культури і освіти аргументів «українофільства», вживаючи тодішньої термінології. Поруч популярних брошурок «Про звірів за Бремом» або «Про кари, що накладаються мировими суддями» виходили капітальні, як на той час, збірки фольклорних і архівальних матеріалів, що служили на наукове обґрунтування різних актуальних проблем народного і взагалі громадського життя. З запалом розроблялась історія селянства в аспекті ще не пережитої боротьби за селянську реформу 1860-х років. З другої. [сторони] агітація за поміч визволенню слов'ян перетворюалась в агітацію за свобідний устрій Росії, за боротьбу [з] автократизмом і бюрократизмом. В споминах Кобилянського вирісовувалась особливо постать Чубинського як сторожа глибших інтересів українства. Він не жив у Києві, а тільки наїздив, і сі наїзди служили пригадкою не розпорозувати українських інтересів в поверховім дилетантизмі, використовувати захоплення (?) етнографічною і художньою стороною українського побуту для серйозніших культурних і громадських завдань. Пригадував, який пополох наставляв в тих співочих і танцюристих кругах легкої української кавалерії, що гуртувалася коло Лисенків, Старицьких тощо, як засідали за марудну роботу над підготовкою етнографічних текстів тощо. Все се було інтересно послухать. Розуміється, далеко цінніше було б довідатися, кажу, про літературні й наукові інтереси, про політичні і соціальні конфлікти тої дійсно цікавої доби — плани роботи, тактичні лінії, розбиті і поплутані зловіщим указом 1876 року, що саме припадав на часи студентських переживань Кобилянського. Але він, очевидно, в роках свого студентства мало цікавився політикою, та й потім не набрав до неї смаку. Захоплювали його танцюристи молодощі на барвистім тлі українського побуту і мистецтва, від громадського ж і культурного руху як його відірвала мобілізація, так він уже до нього і не повернув: після війни треба було здавати лікарські іспити в Петербурзькій медичній академії, пізніша служба пішла поза Україною, і з українським життям Кобилянський зв'язатись не потрапив. Він зостався при враженнях і споминах своїх студентських літ, не

стараючись поповнити сього українського запасу. Коли ми зішлися, я міг уже імпонувати йому своїми відомостями з новішої української літератури і як його оповідання були цікаві і цінні для мене як безпосередній відгомін реального українського життя, хоч і минулого, але недавно минулого, ще не пережитого і надіяли мене реальним знанням і розумінням його, так йому наша стріча відживила сі старі українські переживання запасом нового матеріалу, принесла хоч і слабе, але все-таки сучасне биття українського пульсу. І вийшло кінець-кінцем так, що коли я прихоридив на його вечірні зібрання, ми полишали компанію і засідали собі в його кабінеті, ділячись своїми гадками, відомостями і планами. Я приносив йому українську літературу, випсану з Києва, ми ділились враженнями з приводу її. Прочитавши «Повісті Федьковича», Кобилянський одну з них задумав переробити на драму. Написав сценарій і обговорював зо мною; обговорювали ми його так ґрунтовно, що в сім процесі пропала у автора охота до дальшої роботи.

Коли наша сім'я зібралася на вакації на Київщину літом 1885 р., я хотів дістати у Кобилянського рекомендаційного листа до його київських знайомих, що дав би мені можливість зв'язатися з київськими українцями. Кобилянський радо згодився, але моє бажання задало йому нелегке завдання: його знайомості і зв'язки, видимо, не виходили поза текучу студентську легку кавалерію і за ті вісім-дев'ять літ, що минули від його виїзду з Києва, розлізлися до решти. По довгих надумуваннях він нагородив мене листом до Андрія Даниловича Юркевича, учителя класичної філології в Другій київській гімназії, у котрого звичайно відбувалися співацькі зібрання молодіжні за його часів. Лист був не запечатаний, Кобилянський питав, мовляв, за музичні новинки і рекомендував при сій okazji мене, просячи через мене передати, коли щось буде. Мені сей лист на ніщо не придався; Юркевич, очевидно, не взяв дуже поважно ні сього листа Кобилянського, ні його рекомендації і ніяких зв'язків мені не дав: прочитавши листа, сказав кілька не дуже пов'язаних між собою слів і, спитавши, як живеться тепер Кобилянському, просив перед виїздом зайти, щоб узяти для нього якісь ноти, і більше мені нічого не сказав. Правда, сам він, як я потім, живучи в Києві, мав нагоду переконатись, був фігурою більше комічною, ніж поважною, і ввести мене в київські гуртки не було легко, та й час був глухий, вакаційний, коли всякі гуртки розлізлися і всяка комунікація між громадянами перервалася. Коли я зайшов до нього вдруге, Юркевич дійсно передав Кобилянському якісь ноти, і тільки всього. Але я з своєї подорожі вивіз до Владикавказу, скільки міг знайти, українських друкованих новинок, і вони дали досить матеріалу для наших балачок при побаченнях. Я досить часто бував у нього під час своїх різдвяних вакацій; але після своєї матуральної катастрофи, про яку розповім дальше, я стратив охоту до всіх своїх владикавказьких знайомих і не заходив більше і до Кобилянського. Здається, так я і не побачив його, аж приїхавши якось з дружиною зі Львова на вакації, пішов [на] концерт, [влаштований] на дохід студентів вищих шкіл і мав приємність бачити овацію, зроблену сим хором і «студентами вищих шкіл» Кобилянському як голові товариства допомоги студентам чи сього студентського хору, вже не згадаю: зачитано було привітальну адресу Кобилянському з приводу не знаю якого ювілейного терміну його «в высшей степени полезной деятельности», і Кобилянський відповідав на се промовою. Потім він переїхав з Владикавказу до Баку, на посаду міського лікаря, коли не помиляюсь, доходили до мене якісь неясні чутки про романтичні історії, зв'язані з його іменем, котрих уже не пам'ятаю. Минуло багато літ, поки я знову побачив його. Сталося се в Києві, за часів Центральної ради; я побачив Кобилянського в незвичайній для мене генеральській шинелі військового лікаря-генерала, делегатом від якогось військового комітету до Центральної ради. Приймали якийсь важний акт, мабуть, чи не третій універсал про Українську республіку; Кобилянський брав дуже визначну ролю в співанню шевченківського «Заповіту», що повелось виконувати у всяких таких урочистих моментах, і по скінченню забрав голос і поставив пропозицію — чи не відбутися цілою Центральною радою у подоріж на могилу Шевченка, щоб відзначити такий важний момент і набрати на-

тхнення для дальшої праці. Пропозицію стріли мовчанкою, і більше я не пам'ятаю ніяких виступів свого старого знайомого. Потім, за Директорії, він виїхав за кордон в складі посольства до Будапешта, я стратив його з очей, не знаю, живий він чи ні, але пам'ять про колишні балачки про українську літературу, мистецтво, українство взагалі на світанку мого життя лишаються живі й святі в моїй пам'яті.

XXXVI

В гімназії з вереснем 1884 року почались для мене нові форми побуту: я перейшов до категорії «старших учеників» — такими рахувалися класи сьома й восьма. Се давало нам, пансіонерам, різні привілеїї, більш і менш цінні.

Передусім «старші» не спали в великім дортуарі разом з меншими класами, де всіх (нерозб.) будили о половині шостої і примушували зараз вставати; було се дуже прикро, особливо зимою, вернувшись пізно з театру абощо, як то траплялося досить часто в п'ятій або шостій класі. «Старші ученики» спали в окремім малім дортуарі, будили їх о годину пізніш і не примушували вставати так ригористично, так що при добрих відносинах з «дядькою» могли вони подрімати ще майже до восьмої і просто йти на чай, не чекаючи черги в холодній і темній умивальні. Се була важна привілеїя; тому не треба було рано лягати з вечора, можна собі було десь почитати або покурити в затишнім куточку, побалакати з товаришами тощо.

Друга привілеїя, теж дуже цінна, полягала в тім, що сим старшим ученикам можна було без спеціального дозволу вийти до міста на перерві між обідом і репетицією. Перерва ся тривала трохи більше ніж годину, не бозна які шанси вона відкривала, але при нашій гострій клязурі²³ така можливість виходу, хоч би на те, щоб зайти до крамниці або перейтися тифліською променадою — Головинським проспектом, попри сумні мури нашої гімназії, цінилося високо.

Інші відміни пансіонського побуту не приносили таких безперечних користей. Так в їдальні «старші ученики» не сиділи разом, а виконували обов'язки старших при столах: за столом сиділо 16 малих, або «молодших учеників», 8 пар напроти себе, а в двох кінцях стола сиділи два «старші ученики», вони мали роздавати страву і наглядати порядку. Се не був приемний обов'язок, бо сі столові години тягнулися довго і нудно, і замість спокійно читати собі книжку під столом, треба було наглядати малих, які мали охоту збиткуватись, а часом робити фіглі й самому старшому. Доволі сумнівною привілеїєю було також се, що ми вечером працювали вже не в великій репетиційній залі, а в приміщенню восьмої класи. Не було так гамірно, менше було нагляду, але ся кімната зовсім не була приспособлена для вечірніх занять: лампи були повішені так, що давали добре світло тільки одному рядові лавок, що стояв під стіною, передньому ж рядові лавок лампа світила з-за спини, тїнь падала на папір або на книгу; читаючи книгу, кінець-кінцем можна було тримати її в руках, щоб світло добре падало на сторінку, але, пишучи, підняти не можна було, і писання в такім положенню, при моїй короткозорості мене іритувало, часами доводило просто до розпуки. А тим часом якраз мені завсіди припадали такі місця в переднім ряді, тому що приїздив по вакаціях перед самими заняттями, щоб не тратити часу з вакацій; заставав задні лавки вже занятими — місцевими пансіонерами або такими, що приїздили скорше. Не раз я пробув[ав] скаржитися інспекторові й директорові на неприномовлене до занять освітлення, але се лишалося без наслідків, і кінець-кінцем лишалося тікати до шпиталю, видумавши собі якусь хворобу, що[б] утікти від сих пансіонних недогод. «Старшому ученикові» се право на хорування діставалося легше: при «легких хворобах» ходили вони до клас як звичайно, тільки їли, спали і вчилися в шпиталі, на сей їх абсентизм²⁴ начальство дивилося крізь[ь] пальці, а в шпиталю і годували трохи краще, і палили їм гоїніще, і не було тих різних бурсацьких збитків, котрі хоч в меншій мірі, ніж на початку мого перебування

в гімназії, але до решти таки не припинилися. Одним із бурсацьких спортів було полювання на тепліші колдри, що практикувалось і в старших класах. Старенькі потерті пансіонські колдри служили недостатньою охороною від холоду пізньою осінню і зимою при невисокій температурі дортуарів. Вони обновлялись частинно, то значить щороку на місце найбільше знищених додавались нові, тепліші. Тому проворні бурсаки пильнують захопити ці нові колдри, а хто спізняється, мерзне під старими. Далі полкують на свобідні колдри: хтось ночує в місті, хтось пішов до пансіону, проворні бурсаки захоплюють їх і сплять під двома колдрами, тепло! Нарешті практикується захоплювання або крадіж колдр тих, що пізніш ідуть спати; вони приходять і не застають своєї колдри; починають обходити і вимацувати, хто спить під двома колдрами, будять і жадають, щоб віддали їм їх колдру, по сварках і конфліктах — бо, може, той взяв колдру не його, а когось неприсутнього, — позбавлені колдр, роздобувають собі котрись і мерзнуть, як можуть. Накриватися чим-небудь поверх скарбової колдри не можна — ні одежою, ні своїм якимсь покривалом, сього не дозволяє пансіонський режим. Треба рятуватись іншими способами: випрошувати відпустку додому або тікати до шпиталю. Пансіонери, що мають батьків або ближчих родичів в місті, переводяться на стипендію і грошовий еквівалент пансіонного утримання; він малий, на нього не проживеш, але пансіонський режим, позбавлення свободи і всякі пансіонські недогоди занадто докучали цілком дозрілим хлопцям старших класів²⁵, і хто міг, тікав, а хто не міг, як я, шукали полекші в утечах до шпиталю та в святочних відпустках.

Полювання на колдри, описані мною, можуть служити ілюстрацією того загального зниження культури, що я одзначив вище. Розуміється, багато треба покласти на те, що коли ми самі були в малих класах, «старші ученики» здавались нам носіями незвичайно високої культурності, серйозності, вищих інтересів життя. Пансіонський етикет викл[ю]чав всяку можливість наблизитися до них і перевірити, наскільки славні були ті далекі бубни; при ближчій знайомості, мабуть, дійсний рівень їх культури, може б, і не виглядав таким високим, як здавалося тоді нам здалека. Але, безсум[н]івно; він таки знижався: інтереси до літературності, до культурності розсівались майже без останку. Ніколи я не чув між моїми товаришами розмов на літературні чи взагалі на теоретичні теми, які велись між «старшими учениками» давніших літ; коли дехто і мав такі інтереси, вести на ці теми розмови здавалося недобрим тоном, снобізмом. Взагалі говорили між собою мало, і поскільки говорили, розмова не повинна була підійматися над чисто бурсацьким рівнем: глузуванням з учителів й іншого гімназіального персоналу, висмівання слабших товаришів, планів випивок, скабресних розмов про дівчат і т. под. З культурних явищ тільки опера вважалася не занадто снобівською темою сих розмов.

Се безсумнівно залежало не стільки від некультурності чи менших здібностей самих учеників, як від загального зниження рівня громадського життя, що пішло після царубійства 1 березня. Мало значення, що ученики ставали молодші, процент «великовозрастних» зменшувався, але се було явище другорядного значення. Але рішачим було, що в самім громадянстві, а з тим і в школі, в педагогічних кругах колишне спрямування на вироблення «критично мислячої личности» замінилося на погоню за формальними досягненнями «іспитів зрілості», а в тих досягненнях на першій місці стала граматики латинська і грецька, почасти російська стилістика, в деякій мірі математика, а все інше стратило значення. Се була «система оглуплювання», положена в основу шкільної політики сумної пам'яті Д. Толстого, одного з великих майстрів російської реакції²⁶.

Носіями її були кадри класичних філологів нової формації, продюковані петербурзьким філологічним інститутом, що саме в сім часі почали заповняти гімназії по більших центрах, це були найчастіше вихованці духовних семінарій, стипендисти, що потім мусіли відслужувати певне число років там, де їм вкаже міністерство, а міністерство роздавало їх певними порціями в розпорядження попечителів учебних округ, і перша тифліська гімназія була

ущасливлена сими носіями нової шкільної політики, коли я перейшов до четвертої чи п'ятої класи. До неї ж старались достроюватися і старші педагогічні сили, щоб не вилетіти передчасно в одставку. Серед наших один тільки Горяев уперто і остентаційно²⁷ обстоював старі традиції часів Желехівського, спрямовані на підготовку тих «развитых людей», «критично мислящих личностей», що було ідеалом для тих останніх епігонів доби Желехівського, що я застав ще в гімназії. Але Горяев ні разу не попадав до наших клас — я познайомився з ним приватно, як — се розповім далі. Наш літературник Д. М. Шосте був теж тямущим і досить авторитетним педагогом, що потрапив би нам теж багато дати при охоті; але він не хотів задиратися з начальством, як Горяев, навпаки — заховував з ним лояльні відносини, а при тім робив враження людини суґубо обережної і в нічім не входив у конфлікт з новим курсом.

Зовсім нічого не давав нам історик — все кінчилося на славних підручниках Гловайського. З давніших часів в гімназійній програмі лишилися курси, призначені на те, щоб поглибити в свідомості старших учеників деякі дисципліни, пройдені в більше спрощенім елементарнім вигляді в нижчих класах. Так в сьомій, здається, класі, наново мала проходитися географія Росії — з оглядом на її продукційні сили і антропогеографію, економіку і статистику. В восьмій вдруге мали перейти історію Греції й Риму з спеціальним оглядом на розвій політичного ладу і конституції. Курс космографії в восьмій класі мав, очевидно, на меті дати підвалини загальному світоглядові — основні поняття про космічну механіку. Але в умовах нової шкільної політики все се зводилося до додаткових рядів хронологічних, статистичних дат і математичних формул в додатку до тих, які ученики мусіли вивчити в загальних курсах мов, математики і фізики. Космографію викладав без'язикий Хевсуріані, що взагалі нічого не годен був по-людськи вивчити, і в його викладі той широкозакроений курс звівся власне до низки математичних формул, які треба було вивчити напам'ять, і ніякого поняття про небесну механіку ми з нього не дістали. Як у нижчих, так і в сих вищих класах все зводилось до виучування граматичних правил і математичних формул, до математичної і граматичної акробатики. Лихі педагоги — як оті новоспечені філологи петербурзького інституту — даремно силкувалися вбити сю схоластику в ученичі голови — ученики вистривали їх, дрочили різними фіґлями, старались викручувати різні «підстрочники» (секретні переклади), а в результаті гинули на лихих нотах, лишались на повторні роки і виходили з гімназії, не докінчивши її і не винісши з неї ніякої загальної освіти. Учителі, здібніші в своїм ремеслі, наділені більшою силою сугестії²⁸ — як згаданий мною Якшич, Гуммель, Стадлен, змушували напружати всі сили, щоб засвоїти сі нікому не потрібні граматичні комбінації і їх назви; всі, хто міг їх вивчити, пролазив і добивався до тої сакраментальної мети — матури, «атестату зрілості»; хто не міг, не вважаючи на всі зусилля, «спускався на дно» і виходив з гімназії. Але одно і друге в остаточнім результаті було безглуздим марнуванням дорогоцінного часу і розпорощенням інтелектуальних сил. Тільки подумати, що така марна фікція, як грецька акцентуція — вміння правильно поставити акцент гострий або тяжкий, *региспроменон* або *проперіспоменон*²⁹, що не давала навіть граматичного знання, ніскільки не помагала в читанню авторів і пізнанню античної культури, що мало ніби служити метою граматичного знання, була, можна сказати, центральним пунктом в нашій гімназійній праці, мучила нас до безпам'яття, до кошмару і рішала кінець-кінцем долю сеї молодіжі. Грецька мова була найчастіше тим бар'єром, котрого не могли взяти молоді люди, — може бути, навіть здібні, цінні, з головою, непридатною для сеї схоластичної дріб'язковості, просидівши два роки десь в четвертій, п'ятій або навіть восьмій класі, не допускались до матури і йшли в життя як люде другої категорії!

Дивно і навіть неймовірно буде колись подумати про се. Старе гасло «*Non scholae sed vitae discimus*», вчимося не для школи, а для життя, якраз було вивернене навиворіт: гімназійна наука була сконструйована так, щоб давати якменше практично потрібного в життю і того, що могло служити для орієнта-

ції в соціальних і політичних завданнях і течіях моменту, а сконцентрувати всю енергію і амбіцію ученика на тій головолом[ній] дресурі, що вимагалася для матурального диплома, який мав відкрити дорогу першої категорії. І сим вимогам була підпорядкована енергія і хист не тільки тих бездарних філологічних манекенів, котрими засипав гімназії петербурзький інститут, а навіть і кращі педагогічні сили, згадані і схарактеризовані мною вище. Висока матуральна нота — от що було метою і критерієм їх діяльності!

Розуміється, під сими педагогічними абсурдами лежала логічна, продумана до останніх дрібниць, диявольськи хитра політична система — власне ота «система оглуплювання», *Verdummungssystem*, як характеризувано шкільні плани Д. Толстого; позбавити молодих людей, що вступають в життя, інтелектуальної самостійності й ініціативи, дати в розпорядження уряду і правлячих верств кадри людей вишколених, видресованих, призвичаєних точно, без критики виконувати дані їм доручення. Завдання ставить собі всяка пануюча верства — по можності висортувати з громадянства індивідуальності, сильні, самостійні, з далекоюсяглими планами й амбіціями і на їх місце розпудити середнячок помірковано здібних, з другорядними амбіціями, готовими задовольнятися другорядними ролями. Засоби сього виховання мінялися. В XVII столітті єзуїти використали (?) для сих завдань на потребу католицької (церкви) гуманітарну школу з латинською граматикою і стилістикою. В сто літ по скасуванні єзуїтського чину в царській Росії, що послужила єзуїтам захистом в сій тяжкій хвилі, відродив сі єзуїтські методи на потребу російського монархізму граф Толстой в своїй класичній школі. Але він був недолюбим імітатором єзуїтів, хоча і встиг все-таки досить пошкодити.

В сих умовах я вів подвійне існування. Школа брала своє, але спеціальні обставини, описані вище, все-таки настільки розвинули в мені інтелектуальну самостійність і ширші наукові й громадські інтереси, що духовне життя моє не вкладалося без останку в шкільні рямці. Я виховував в собі культ сильної індивідуальності, я мріяв іти проломом через усі обставини, через усе життя до поставленої собі мети — ідеального громадського характеру. Я хотів мати не тільки ґрунтовні ширші відомості, але і тверді підстави світогляду — морального і громадського. З високості філософа-обсерватора я дивився на сю гімназійальну муравельню, що метушилася наоколо мене.

ПРИМІТКИ

¹ У випущеному анонімно перекладі Надії Суровцевої назву цієї книжки відтворено точніше — «Мічною лавою» (ДВУ, 1928).

² Досі писав я в сховку, в падолисті і грудні 1918 року. Дальше став писати в Кам'янці. 23.II 1919 (Авт.).

³ Від цього місця текст споминів подається за рукописом.

⁴ Сублімовані — підняті (лат.).

⁵ «Український альманах на 1881 р.» (Частина перша) під назвою «Луна» видав київський книгар, член Старої громади Лука Ільницький. Книжка містила вірші Т. Шевченка, Я. Щоголіва, О. Кониського та М. Старицького, оповідання й нарис І. Нечужа-Левицького, а також вступив М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». Друга частина альманаху в світ не виходила.

⁶ Рецензію на альманах «Луна», що вийшла під назвою «Завдання українофільства», Микола Костомаров надрукував у журналі «Вестник Европы» (1882, кн. 2). Ця негаразд продумана публікація викликала серед українофілів справедливе подразнення. На думку історика, «наша малоруська література — виключно мужицька, оскільки народу малоруського, крім мужиків, майже, можна сказати, не лишилось». Він закликав писати для цього народу на рівні його потреб, не поспішати з творенням нових слів. М. Грушевський докладно схарактеризував цю рецензію в передмові до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (ДВУ, 1928. — С. XIX—XX).

⁷ «Русское слово» — щомісячний літературно-науковий журнал, виходив у Петербурзі в 1859—1866 роках. За редакцією Г. Е. Благовістлова перетворився на найбільш значний після «Современника» орган революційної демократії. Громадсько-політичну концепцію журналу виробляв Д. І. Писарев.

⁸ Знак питання поставив тут сам автор, мабуть, сподіваючись потім цей факт перевірити. Отже, двотомне празьке видання вийшло 1876 року, а петербурзьке, В. С. Балашова, — 1883.

⁹ Складня — синтаксис.

¹⁰ Слова з Шевченкового «Послання» 1845 року.

¹¹ Головне управління у справах друку засноване 6 квітня 1865 р., ліквідоване у березні — квітні 1917 р. Підлягаючи Міністерству внутрішніх справ, відало цензурою внутрішньою,

іноземною й драматичною, наглядало за друкарнями, літографіями тощо, а також за книгарством і книгозбірнями.

¹² Бурі й натиску (нім.).

¹³ Начебто гумористичні (лат.).

¹⁴ З досвіду (лат.), на відміну від апіорі — здогадно.

¹⁵ Твір П. Куліша «Інша людина» («Другой человек») з підзаголовком «Із спогадів минулого» надруковано в лютневій книжці «Основи».

¹⁶ В рукописі: його.

¹⁷ Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський фольклорист, мовознавець, етнограф. Академік Петербурзької Академії наук (1911). Автор капітальних «Осетинських етюдів» (3 частини, 1881—1887) та «Осетинсько-російсько-німецького словника» (3 томи, виданий у 1827—1834 роках).

¹⁸ Лісопильню.

¹⁹ Вираз «Слова про Ігорів похід».

²⁰ Закреслено: оригінальний.

²¹ Шамрай (дівоче прізвище Грушевська) Ганна Сергіївна (4)16.IV 1869, с. Сестренівка Бердичівського повіту Київської губ.— 7.VIII. 1943, Київ). Закінчила владикавказьку гімназію (1887). 14 червня 1891 вийшла заміж за поручика 4-ї Кавказької стрілецької (туземної) дружини Віктора Шамраєва. 1909 р. почала співробітничати в часописах «Селі», потім «Засіві» та «Літературно-науковому віснику». З липня 1920 р. працювала редактором мови в «Книгоспілці», потім — у «Вукоспілці», з грудня 1921 р.— у Державному видавництві України (ДВУ). З березня 1921 р.— співробітниця комісії по складанню історично-географічного словника УАН. За відзивом Є. Тимченка, «робота її була бездоганно доброю». Згідно з ухвалою комісії по чистці апарату академії, 6 серпня 1930 р. її було знято з посади.

Мати історика Сергія Шамрая. Її дочка Ольга була одружена з художником А. Петрицьким, потім — з літератором В. Десняком (Василенком).

Залишила праці з історії України XVII—XVIII ст.— про склад міщанства в лівобережних містах, про чернігівські й прилуцькі ратуші. Історії XIX ст. присвячено джерелознавчі праці Г. Шамрай про мемуари Автонома Солтановського, розвідку «Хуторні плани Куліша 1870-х рр.» тощо. Перекладала з західноєвропейських мов, зокрема працю Ж. Жореса «Соціалістична історія: конвент».

²² Закреслено: але досить скоро знеохотився з його лікарсь[...].

²³ Клявзура (лат.) — правила, які щось обмежують. Тут: режим.

²⁴ Абсентизм, абсентеїзм — ухиляння від участі в виборах, демонстративна неприсутність на зборах. Тут: відсутність.

²⁵ В рукописі помиляково: хлопців.

²⁶ Тут у рукописі була якась вставка, але її вирізано.

²⁷ Демонстративно (лат.).

²⁸ Впливу, навіювання (лат.).

²⁹ Різновиди огорнутого (оповитого) наголосу, коли він падає то на останній, то на передостанній складі.

Публікація та примітки
Сергія БІЛОКОНЯ.

Редакція планує опублікувати другу частину «Споминів» Михайла Грушевського в другій половині 1989 року.